

Rimantas Balsys

PRASMINGAI APIE TAUTOSAKOS KŪRINIŲ PRASMES

2011 m. vėlyvą rudenį akademinėi visuomenei buvo pristatyta jau keilioliktąjį⁹ žymiausios lietuvių folkloristės profesorės Bronislavos Kerbelytės knyga „Lietuvių tautosakos kūrinių prasmės“¹⁰.

Monografiją sudaro pratarinė, įvadas, devyni įvairios apimties ir skirtingo problemos ištirtumo skyriai, literatūros bei šaltinių sąrašas ir santrauka anglų kalba. Atskirų dalių apimties ir analizės nelygumo priežastys autorės nusakytos dar pratarinėje – knyga sudaryta iš įvairiu metu įvairiuose leidiniuose, Lietuvoje ir svetur, lietuvių ir kitomis kalbomis publikuotų straipsnių. Ir tai laikytina ne trūkumu, o privalumu. Mat bemaž per du dešimtmečius parašytų straipsnių pagrindu sudaryta monografija rodo, kaip kryptingai ir nuosekliai daugelį metų autorės eita tautosakos kūrinių struktūros, semantikos pažinimo keliu.

Įvade aptariami monografijos autorės jau ne viename veikale ir anksčiau išsamiai aprašyti folklorinių tekstų analizės būdai. Analizė (segmentavimas) – tai skirtingos paskirties, turinio ir apimties tekstų – *elementariųjų siužetų* – išskyrimas. Būtinai *elementariųjų siužetų* požymis – herojaus susidūrimas su savo priešingybe – pavojingu ar palankiu bei patikliu antipodu, herojui siekiant vieno tikslo. Autorė argumentuotai įrodo, jog šitaip išskaidžius pasakų, sakmių siužetus kur kas plačiau atsiveria ir liaudies išminties gelmės – „išryškėja herojų klaidos ar jų išmintingi poelgiai“, reglamentuojamos žmogaus elgesio taisyklės tam tikrose situacijose, suteikiama žinių apie pasaulį, žmogaus prigimtį. Taigi pasakos, sakmės net ir šiandien išlieka neišsenkantis šaltinis išradėjams, mokslininkams, menininkams.

⁹ Visų profesorės Bronislavos Kerbelytės darbų bibliografija iki 2005 m. paskelbta *Tautosakos darbų* dvidešimt antrajame tome (žr. *Tautosakos darbai*, XXII (XXIX). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, 298–313. Parengė Edita Korzonaitė ir Jūratė Šlekonytė), o 2005–2009 m. – septintajame *Res Humanitariae* numeryje (žr. Rimantas Balsys. Kvietimas įsiklausyti į žemės tylą... *Res Humanitariae*, VII. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010, 285–289.

¹⁰ Kerbelytė B. *Lietuvių tautosakos kūrinių prasmės*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2011.

Pristatydama pasakų klasifikavimo istoriją, jo būdus ir principus, autorė pažymi, kad tiek folkloro kūrinių tipų išskyrimas, tiek žanrų ribų nustatymas tebėra viena sudėtingiausių folkloristikos problemų. Pripažindama didžiulį A. Aarne's, S. Thompsono, V. Proppo indėlį, kuriant pasakų klasifikavimo kriterijus ir juos taikant, B. Kerbelytė sykiu nurodo ir minėtų autorių teorijų bei praktinio tų teorijų taikymo trūkumus.

Kritiškai įvertinusi ankstesnių tyrinėtojų pasakų klasifikavimo principus bei pasirėmusi daugelio folkloro tyrinėtojų atskleistais tradicijos funkcionavimo dėsniais, B. Kerbelytė suformulavo vieną svarbiausių išvalgų: „Kūrinio tipas – tai istoriškai kintanti kategorija.“ Paskui buvo ieškoma stabilių elementų, kurių vaidmuo organizuojant kūrinio elementus į darnią visumą turėtų būti svarbiausias. Taip radosi jau minėtieji *elementarieji siužetai – pagrindiniai liaudies naratyvų struktūros elementai*, padėję autorei sėkmingai atlikti titanišką, fundamentalų darbą – suklasifikuoti visą lietuvių pasakojamosios tautosakos lobyną, kuris šiandien pasiekiamas tiek specialistams, tiek ir folkloro mėgėjams¹¹.

Elementariųjų siužetų išskyrimas, jų klasifikacija pagal herojų tikslus leido darbo autorei ne tik atskleisti daugybę folkloro naratyvuose slypinčių žmonijos išminties, patirties, siekių, svajonių klodų, bet ir pasekti, kaip pasakas veikė naujos socialinės problemos ir kaip radosi nauji siužeto elementai; nustatyti skirtingų tautų panašius pasakų ar sakmių siužetus ir atsakyti į klausimą, kodėl tie panašumai aptinkami ir kaimyninių, ir niekada nekontaktavusių tolimų tautų folklore; atskirti falsifikuotus ar literatūriškai perdirbtus pasakų siužetus ir t. t.

Iš trečiojo knygos skyriaus, skirto pasakų sandaros ir turinio raidos problemoms aptarti, ypač išsimintini du paskutiniai poskyriai. Viename jų analizuojamos pasakos, kuriose atsiskleidžia istorinė šeimos raida. Europos tautų stebuklinių ir novelinių pasakų analizė leido darbo autorei prieiti prie reikšmingų išvadų. Įrodoma, jog pasakose atsiskleidžia trys šeimos kūrimo formos: 1) matrilokalios vedybos, kai teisė rinktis priklauso nuotakai ar jos genčiai, o vyras pasilieka žmonos namuose; 2) pereinamoji vedybų forma, kai nuotaka pareiškia, už kokio jaunikio ji sutiktų tekėti, bet pereina į vyro

¹¹ Kerbelytė B. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, t. 1: *Pasakos apie gyvūnus. Pasakėčios. Stebuklinės pasakos*, Vilnius, 1999; t.2: *Pasakos–legendos. Parabolės. Novelinės pasakos. Pasakos apie kvailį vėlinį. Buitinės pasakos. Melų pasakos. Formulines pasakos. Pasakos be galo*; t. 3: *Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legendos*, Vilnius, 2002; t. 4: *Pasakojimai. Anekdotai. Oracijos*. Kaunas, 2009.

namus; 3) patrilokalios vedybos, kai jaunikis renkasi nuotaką ir ji pereina į jo namus. Čia pat skaitytojui parodoma, kad pasakose išlikusi žmonijos patirtis ir išmintis leidžia modeliuoti perspektyvą, atsakyti į klausimą, kodėl šiandienos visuomenėje nusistovėjo tokie vyro ir moters santykiai; iš kur radosi ir vis stiprėja dabartinis feminizmas bei dalies vyrų pasyvumas, kokiais principais vadovaujantis šeimos kuriamos šiandien ir kas galėtų sustiprinti šeimos tvarumą vis labiau sekuliarėjančioje visuomenėje.

Ne mažiau reikšmingas ir kitas trečiojo knygos skyriaus poskyris, skirtas pasakų ir mitų išskirtinių požymių paieškai. Diskutuodama su gausiu būriu folkloristų, mitologų, etnologų autorė siekia atsakyti į vis dar aktualius klausimus: kas yra pasakos ir kas yra mitai; kuo jie panašūs ir kuo jie skiriasi. Problemos sprendimas pradedamas nuo įžvalgos, jog kiekvieno tikrovės objekto, taip pat ir folkloro kūrinių pagrindinis, svarbiausias požymis yra jo paskirtis. Praradęs savo paskirtį objektas ar reiškinyms paprastai nustoja egzistavęs. Tolesnė objekto egzistencija įmanoma tik jam pakeitus savo paskirtį (pvz., „buityje nebenaudojami daiktai pritaikomi interjerų puošimui, magiški veiksmai tampa pokštais, o tikroviškais ir pamokančiais laikyti kūriniai – gražia fantastika“). Šios iš pirmo žvilgsnio paprastos įžvalgos, taip pat keleto pasakomis laikomų lietuvių folkloro kūrinių analizė bei šio žanro kūrinių gretinimas su mitais leidžia knygos autorei nustatyti, kad mitų ir pasakų sąveika vyko ne viena kryptimi, t. y. kad galima aptikti ir su mitais supanašėjusių pasakų, ir archajiškiems mitams analogiškų pasakų, propaguojančių jau krikščionių religijos nuostatas.

Ketvirtajame knygos skyriuje dėmesį patraukia poskyris „Kelių pasaulių santykiai pasakose“. Čia pagrįstai polemizuojama (ir vėl!) su mitologais, folkloristais, etnologais, kurie pasakų bei epinių giesmių fragmentus, vaizduojančius, kaip herojai patenka į kitą pasaulį (pvz., įkrenta, nusileidžia į šulinį; lipa į dangų ir pan.), interpretuoja kaip kelionę pas mirusiuosius. Pritarusi ankstesnių tyrinėtojų nuomonei, jog pasakų herojai iš tikrųjų vyksta ir „į tolimas karalystes, ir už jūrų, į salą, į požemio pasaulį ar į dangų“, autorė linkusi manyti (ir tai argumentuotai įrodo), kad tokios kelionės su mirusiųjų pasauliu dažniausiai neturi nieko bendro (daugelio tautų požiūris čia sutampa – iš mirusiųjų pasaulio negrįžtama). Taigi, pasak B. Kerbelytės, minėtos kelionės pasakose – tai tik herojaus išmėginimas; pagarbos, tolerancijos kitataučiams; tradicijų ir papročių svečiose šalyse paisymo pamokos.

Šitaip arba panašiai galima aptarinėti visą profesorės Bronislavos Kerbelytės knygą, atskirus tos knygos skyrius ir poskyrius. Apskritai reikia pripažinti, kad visa knyga yra ištisa, nesibaigianti polemika ir argumentų paieška. Diskutuojama tiek su XIX–XX a. pirmosios kitų šalių folkloristikos „klasikais“ – A. Langu, A. Aarne, S. Thompsonu V. Proppu, J. Meletinskiu ir kt., tiek su XX a. lietuvių tautosakos tyrinėtojais – J. Baliu, N. Vėliumi, N. Laurinkiene, A. J. Greimu ir kt., tiek (bent iš dalies) ir su savo mokiniais – E. Korzonaite, J. Macijauskaite-Bonda, A. Kavaliauskiene ir kt.; o argumentų ieškoma lyginant įvairių tautų folkloro duomenis, remiantis įvairių tautų tyrinėtojų (folkloristų, etnologų, mitologų) laimėjimais.

Žinoma, dėl vienos kitos smulkmenos, dėl vieno ar kito vaizdinio, papročio atsiradimo ar dėl rašytiniuose šaltiniuose pateiktos informacijos interpretavimo būtų galima su knygos autore diskutuoti.

Antai poskyryje „Tradicinės bendravimo formos ir šeimos problemos“ knygos autorė rašo: „Lietuviai ir kaimynai rytų slavai kai kur iki šiol ant Kūčių vakarienės stalo po staltiese deda šieno, o po vakarienės visų valgių neša paragauti gyvuliams. Šiame paprotyje mes irgi pastebime bendrą žmonių ir gyvulių bei kitų gamtos ir mitinių jėgų valgyimą, dalijimąsi maistu: žmonės imituoja valgą gyvulių maistą (šieną), o gyvulius vaišina savo valgiais.“¹²

Tokia šieno (šiaudų)¹³, klojamų ant Kūčių stalo, interpretacija įmanoma, tačiau išsamesnė ir gilesnė šios mitologemos analizė leidžia manyti ir kitaip. Pirmiausia pravartu prisiminti, kad šiaudai (šienas) gana dažnai naudojami ir kituose tradicinio laikotarpio papročiuose – gimtuvėse ir krikštynose, vestuvėse, laidotuvėse, taip pat agrarinėje magijoje. Tikėta, jog mažam vaikui atėjus į pasaulį reikia jį nevystytą padėti ant šiaudų. Toks maginis veiksmas turėtų jį apsaugoti nuo dantų skaudėjimo. Šiaudas gali

¹² Žr. Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių tautosakos kūrinių prasmės*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2011, 196.

¹³ Pažymėtina, jog tradiciniu laikotarpiu ant Kūčių stalo buvo dedami šiaudai, sumaišyti su šieniu. Mat tiek šiaudais, tiek šieniu, tiek šiaudų ir šieno mišiniu (kad ilgiau užtektų pašaro) buvo šeriami ir gyvuliai. „Lietuvių kalbos žodynas“ pateikia tai patvirtinančių pavyzdžių: „Ans sujogoj šieną su šiaudais“, „Trupuliuką šienelio paduodi, trupuliuką šiaudelių – ir prasimaitina karvelė“. Trūkstant šieno gyvuliai šerti ir vienais šiaudais. Tai rodo išlikę pasakymai: „Lig švento Jurgio turėk šiaudų“, „Žiemą karvutei šiaudeliai, kratinėlis – iš kur to pieno bus“, „Arkliui šienelis, o karvei rugieniai šiaudeliai“ (žr.: *Lietuvių kalbos žodynas*, t. XIV. Vilnius: Mokslas, 1986, 712–713).

padėti apsisaugoti ir nuo minkštaprotystės – siuvant ant savo kūno koki nors drabužį, būtinai reikia šiaudą įsikąsti. Vestuvių papročiuose ryškesnė šiaudų (o ypač nekultų javų) vaisingumo simbolika. Minėtinas paprotytis įkloti į jaunavedžių lovą nekultų javų pėdą, o keltuvių rytą spėti apie jaunųjų vaisingumą pagal „kūlimo“ rezultatus. Jeigu lovoje ar palei lovą randa kviečio, rugio ar miežio grūdą, tai pirmasis vaikas gims berniukas, jei randa avižą – mergaitė. O jei lovoje ar palei lovą jokio grūdo neranda, tada spėja, kad pora bus bevaikė. Kad taip neatsitiktų, o gal siekiant suaktyvinti jaunųjų potencines galias, sužadinti vaisingumą, Rytų Aukštaitijoje prie klėties buvo imituojamas javų kūlimas spragilais (kad kviečiai gerai derėtų ir vaikelių būtų). Už tai „kūlėjai“ būdavo jaunųjų apdovanojami „iškūlomis“ – pyragu.

Marinimo, laidotuvių papročiuose šiaudai greičiausiai įprasmina jungtį tarp šio ir ano pasaulių, t. y. atlieka mediatoriaus funkciją. Matyt, būtent dėl šios priežasties mirštantis žmogus guldomas ant asloje pakreigtų šiaudų; ant patiestų šiaudų guldomas ir nupraustas mirusysis; šiaudų paklojama į vežimą, kuriuo numirėlis vežamas laidoti. J. Basanavičiaus teigimu, vežant mirusįjį į kapines šiaudų reikia numesti „pas lauko rubežių atvažiavus, kaip ir pas kapinių vartus“, „idant vėlei namon sugrižtant atsisėst ir ilsėtis pakelėje smagiaus būtų“.

Agrarinėje magijoje šiaudai turėjo garantuoti, padidinti sodų ir laukų derlių. Dzūkijoje būta papročio Kūčių vakarą aprišti vaismedžius šiaudų ryšiais, sudrėkintais grūdų nuoviru, t. y. ant Kūčių stalo net nepabuvojuisiais šiaudais. Tikėta, kad maginį poveikį javų ir kitų sėjamų augalų derliui turi šiaudai, likę nusvilinus paskerstą kiaulę: „Kai kiaulę svilina, tai stengiasi, kad tų šiaudų liktų pabiržyti pavasarį pradėjus sėti: užaugs gerų javų, kiaulės bus geresnės ir bus kuo penėti“. Tokią pat maginę galią, M. Pretorijaus liudijimu, turi ir vandens į pakrantę suplakti šiaudai. Reikia tik tokių šiaudų paimti tris saujas, surišti senu skuduru ir, palydint maldele, padėti į aruodą. Tuomet aruodas bus pilnas, o Dievas teksis „savo malonę iš visųusių pasiųsti“.

O kur dar įvairūs kiti papročiai, tikėjimai, burtai, kuriuose taip pat įžiūrėtina simbolinė šiaudų prasmė. Minėtinas šiaudinio kūlio (pramotės, namų dievybės?) statymas kiemo viduryje pasitinkant parvedliaujamą marčią, pirmo ir paskutinio javapjūtės pėdo (gaspadoriaus, šeimininko, svečio), javapjūtės pabaigtuvių vainiko (jievaro, jovaro, plonio) apeiginis

supjovimas, gabenimas ir pagarbus saugojimas iki sėjos ar kitos javapjūtės; apeiginis šeimininko perrišimas javų grįžte baigus javapjūtę; šiaudinės kepurės ir diržai, kuriais puošiasi pagrindiniai vestuvių apeigų veikėjai, šiaudais nuklojamas takas jaunavedžiams pareinant keltuvių rytą iš klėties ir t. t. Galop ir kai kurios pamėklės (kuršio per linamynį, piršlio per vestuves) taip pat gaminamos iš šiaudų. Vienu atveju šiaudai (šiaudų kūlys) – vaisingumo, kitu – tik puošybos (kitoniškumo?), trečiu – jungties, tarpininkavimo, ketvirtu – menkavertiškumo (nykimo, mirties) simbolis.

Analogiški papročiai žinomi ir daugelyje slavų tautų. Antai visiems slavams žinomas paprotys guldyti mirštantįjį ant šiaudų, ant jų mirusysis ir plaunamas. Šiaudai slavų tautose naudojami ir gimtuvių bei vestuvių papročiuose – serbai ant šiaudų guldydavo naujagimį po pirmojo prausimo; baltarusiai sunkaus gimdymo metu ant šiaudų guldydavo gimdyvę; komiai turėjo paprotį šiaudais iškloti naujagimio lopšį.

Į klausimą, kodėl toks dažnas šienas (šiaudai) XIX–XX a. papročiuose, magijoje, atsakymą randame XVI–XVII a. rašytiniuose šaltiniuose, kuriuose detalčiai arba bent fragmentiškai aprašomi lietuvių ir prūsų aukojimo seniesiems dievams ritualai; gyvulių, sodybos šventinimo ritualai, kurių metu taip pat naudojamas ir šienas arba šiaudai.

Fragmentiškai apie šiaudų (javų pėdų) ritualinę paskirtį užsimenama jau S. Grunau kronikoje. Teigiama, kad prūsų dievui Kurkui greta kitų aukų buvo deginami ir pirmieji tų metų derliaus javų pėdai. To paties autoriaus teigimu, vieno iš trijų aukščiausiųjų prūsų dievų Patrimpo, kuris yra javų dievas, ženklas – varpų vainikas ant galvos. Dar šio dievo garbei dideliame puode laikoma gyvatė. Ši gyvatė (labiau tikėtina, kad žaltys – R. B.), pasak S. Grunau, visada „uždengta javų pėdais“¹⁴.

Kur kas daugiau informacijos apie ritualinę šiaudų paskirtį XVI–XVII a. randame L. Davido kronikoje, M. Strijkovskio kronikoje, XVI a. lapelyje „iš dingusio laiško“ bei M. Pretorijaus „Prūsijos įdomybėse“¹⁵.

Pažymėtina, jog visuose XVI–XVII a. autorių aprašytuose ritualuose šiaudai (šienas) yra būtinas aukojimo, skirto seniesiems baltų dievams, ele-

¹⁴ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. II. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, 103–104, 113.

¹⁵ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. II. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, 283, 287, 165–166, 548; *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. III. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, 295, 304–306.

mentas. Viena vertus, jie – tarsi paprasčiausias patiesalas, staltiesės pirmtakas, dengiamas ant namų altoriaus. Tačiau nuolatinis jų naudojimas leidžia iškelti hipotezę, jog šiaudai (šienas) turėjo ir simbolinę prasmę, atsiskleidžiančią per tarpininkavimą tarp dievų ir žmonių, tarp šio ir ano pasaulių.

Šią hipotezę, be visų jau išvardytų, paremia ir Herodoto „Istorijoje“ (V a. pr. Kristų) užfiksuoti faktai. Teigiama, kad hiperborėjai skitams „siunčią aukojimui skirtus daiktus, įrištus į kviečių šiaudus“. Herodotas dar sakosi žinąs ir kitas panašias apeigas: trakų ir peonų moterys aukojančios Artemidei aukas, įrištas į kviečių šiaudus.

Žinoma, Herodoto laikų, taip pat ir XVI–XVII a. baltų ritualai jau seniai nuėjo užmarštin. Vis dėlto, kad ir kaip būtų neįtikėtina, tolimos praeities refleksijų galime aptikti ir šiandien. Viena jų – ant Kūčių stalo (po staltiese) klojami šiaudai (šienas). Tai – senosios baltų religijos ritualo, skirto seniesiems mūsų dievams, reliktas, pastaraisiais amžiais (dėl krikščionybės įtakos) įgavęs ir naujų simbolių prasmių¹⁶.

Daugiau ar mažiau su knygos autore galima būtų diskutuoti ir dėl 1249 m. Kristburgo sutarties teksto apie prūsų laidotuvių apeigų atlikėjus; dėl Ipatijaus, Malalos kronikų, Martyno Mažvydo, Simono Grunau, Jono Lasickio perteiktos informacijos autentiškumo ir interpretacijų. Tačiau tokiu atveju turėtume tik dar vieną hipotezę (panašią arba skirtingą), kuriai paremti šiandien tiesiog trūksta duomenų. O polemizuoti su knygos autore ne tik recenzento, bet ir kiekvieno skaitytojo teisė bei pareiga. Belieka pažymėti, kad tokią galimybę turi visi, nes profesorės Bronislavos Kerbelytės monografija „Lietuvių tautosakos kūriniių prasmės“ skirta labai dideliame ir įvairiam skaitytojų būriui tiek Lietuvoje, tiek ir kitose šalyse. Studentams, besigilinantiems į folkloristikos, etnologijos problemas, tai puiki mokymosi priemonė; mokytojams ir dėstytojams – geras pagalbininkas perteikiant žinias apie lietuvių pasakojamosios tautosakos žanrus, jų struktūrą ir semantiką; visiems kitiems – išmintingas vadovas, praversiantis slėpiningą pasakų, sakmių, legendų prasmų pasaulį; padėsiantis ieškoti ir rasti šiuose kūrinuose slypinčios išminties, darnos savyje, darnos su gamta ir žmonėmis, o radus dalytis su kitais ir šitaip tobulėti.

¹⁶ Plačiau šiuo klausimu žr.: Rimantas Balsys. „Dievo stalias“ XVI–XVII a. lietuvių ir prūsų rašytiniuose šaltiniuose. Konferencijoje *Etnologija: istorija, dabartis ir perspektyvos* (Vilnius, 2010 10 8–10) skaityto pranešimo rankraštis.